

Nytt fokus på 1400 – 1500-talet v/Per-Øivind Sandberg

Forskning av Gudbrandsdalens historie i seinmiddelalderen etter Valen Sendstads bok fra 1956.

Kulturhistorikeren Fartein Valen Sendstad tegner med bred og fin pensel de ulike sidene ved samfunnsutviklingen i Gudbrandsdalen i seinmiddelalderen. Boka er leseverdig med en klar og enkel fremstilling. Valen Sendstad skriver godt og kan fortsatt leses med stort utbytte.

I kapittelet om nedgangen etter Svartedauden kaller han perioden for "katastrofen". Årsaken til betegnelsen er det store folketapet etter pestene i siste halvdel av 1300-tallet. Teorien om dårligere klima som årsaksforklaring nevnes, men tillegges liten vekt. Valen Sendstad følger i grunnen professor Andreas Holmsens opplegg i hans norgeshistoriebok fra slutten av 1930-årene ved å konsentrere beskrivelsen om tre sentrale emner i denne perioden: eiendomsforholdene, prisutviklingen og landskyldfallet. Gjennom bruk av Holmsens retrospektive metode anvendt først og fremst på skattelister fra 1500-tallet, kommer Valen Sendstad til det resultat at ca. 25 % av de gamle bosetningsenhetene i Gudbrandsdalen var i behold. Den retrospektive metoden er i dag ikke tillagt samme vekt som i 1950-årene. Forskning de senere år har vist at det ikke er så stabile forhold i eiendomsstrukturen som det Holmsen regnet med. Spesialundersøkelser har vist at det i mange tilfelle har foregått omfattende endringer i godsstrukturen gjennom et par eiergenerasjoner.

En sammenlikning med andre områder, bl.a. Romerike, viser i følge Valen Sendstad at Gudbrandsdalen hadde en høyere prosentandel ødegårder enn andre regioner, i første rekke som følge av "utflytting". Dette betyr at de gudbrandsdølene som overlevde pestenes herjinger, fant seg bedre ledige gårder andre steder, som oftest på flatbygdene.

Valen Sendstad forholder seg også til Holmsens undersøkelse om "Hvem som eide jorda" og påpeker etter et slikt forskningsopplegg at det har skjedd en utvikling i seinmiddelalderens Gudbrandsdal som han kaller "fra odelsbonde til leilending". En slik beskrivelse er det mange i dag som er uenig i. Dessuten slutter Valen Sendstad seg til påstanden om at det ble jevnere sosiale kår i dalen som følge av pestenes herjinger og folketapet. Men selv om forskere nå ikke har samme oppfatninger om disse spørsmålene som Valen Sendstad hadde i 1956, er de samme problemstillingene som han tok opp, langt på vei like aktuelle.

Det som har foregått av forskning om Gudbrandsdalen i denne perioden de siste 50 år, har stort sett skjedd etter 1980 og er presentert i generelle bygdebøker. Mens kommunene Dovre, Lesja og Lom i løpet av de siste 15 årene har utgitt bygdebøker med gårds- og slektshistorie som stort sett starter opp med slektslister fra tidlig 1500-tall, har kommunene Vågå, Sel, Skjåk, Fron, Gausdal og Fåberg valgt å engasjere akademikere til å skrive generelle bygdebøker/kulturhistorie slik som Valen Sendstads bok for denne perioden.

Forfatterne av alle disse bøkene har anvendt metoder som ble utviklet i det stort anlagte forskningsprosjektet "Det nordiske ødegårdsprosjektet", som startet opp i 1968 etter initiativ av professor Knut Mykland fra norsk side. Det ble fullført i løpet av 1970-tallet. Metoden som gikk ut på å gjennomføre såkalte punktanalyser ved bruk av alt tilgjengelig kildemateriale som arkeologiske

funn, navnetilfang m.m., har gitt bedre kunnskap om de problemene som Valen Sendstad tok opp. Flere av de yngste generelle bygdebøkene har også bakt inn elementer fra nyere forskningsdebatter, bl.a. om hvordan Svartedauden spredte seg inn over i landet ad flere veier, og de gir ikke bare en automatisk tilslutning til den gamle påstand om at presten ble brakt til Norge gjennom et skip som ankom Bergen i 1349

De nye gards- og slektshistoriene fra Norddalen er interessante bøker basert på skikkelige og grundige kildestudier. Også disse er utarbeidet av profesjonelle fagfolk, men det blir i overveiende grad slektshistorier knyttet til bestemte gårder og ætter det fokuseres på, i mindre grad gis opplysninger om samfunnsforholdene i disse områdene på 14-1500-tallet selv om de eldste gårdenes eiere og beboere omtales i 1500-materiale.

Tidsrommet seinmiddelalderen er imidlertid omfattet med ulik tyngde i de fem generelle bygdehistoriene fra Gudbrandsdalen. Mens Ragnar Øvreliid for Frons vedkommende har nøydt seg med en kort summarisk oversikt på ca. 20 sider om hele perioden før år 1500, har Ivar Teigum skrevet en hel bok om samme periode og et par avsnitt på nesten 100 sider om 14-1500-tallet for Vågå og Sel. Randi Andersen har heller ikke ofret mer enn ca. 40 sider i sin bok om Gausdal på seinmiddelalderen, mens Magne Rugsveen har skrevet et 80-talls sider om Fåberg i samme periode, og Hans Hosar skriver knapt 100 sider om Skjåk.

Det kan være greit i denne sammenheng å minne om at bygdebokskriving i de aller fleste tilfelle er oppdragsarbeid innen smale tidsrammer slik at det ofte ikke er satt av tid til grundig kildegjennomgang. Særlig er dette påfallende for kildetilfanget fra slutten av 1500-tallet da mye av diplomaterialet fremdeles ikke er utgitt.

I to av kommunene i Gudbrandsdal er det også foretatt punktundersøkelser i regi av det nordiske ødegårdsprosjektet, dvs. i Lom og Ringebu. Disse undersøkelsene er presentert i Årbok for Gudbrandsdalen 1976 og 1977. Felles for all denne forskningsinnsats er at forfatterne har et hovedfokus på økonomiske og sosiale emner.

Det som er et gjennomgående tema i disse nye generelle bygdebøkene, er at de utdyper de problemstillingene som allerede ble presentert av Valen Sendstad. Det utkrystalliserer seg en felles disposisjon i alle disse bøkene. Opplegget er som følger: Ødelegging og folketap, endringer i eiendomsforhold og endringer i sosiale grupper med driftsomlegging som resultat. Dessuten blir tilløp til nytt styringssystem antydnet. Vi har med andre ord fått bedre beskrevet de forhold som Valen Sendstad antydnet, dvs. de hvite flekkene er fylt opp med sikrere viten om etablerte problemstillinger. Bedre faktaopplysninger er presentert, og mer korrekte slutninger er fremkommet.

Mens Valen Sendstad antyder en ødeleggingsprosent i hele dalføret på 75 % i 1956, viser både Hosar og ikke minst Teigum at ødeprosenten var mye lavere i den nordre delen av dalen, ca. 60 % er deres resultat for henholdsvis Skjåk og gamle Vågå prestegjeld. Bosetningen holdt seg best oppe i Vågå med ca. 50 % av de gamle gårdene i hevd. Disse resultatene baserer seg på en mye grundigere utnyttelse av et større kildetilfang. Valen Sendstads tall stemmer imidlertid med Randi Andersens funn for Gausdals vedkommende (72 % ødelegging). Hun synes i større grad enn de andre forfatterne å feste større tillit til resultatene gjennom bruk av en retrospektiv metode anvendt på skattelister fra tidlig 1500-tall.

Andre og nyere forskningsemner er lite omtalt i de siste mannsaldrene i andre publikasjoner. Det er riktignok presentert noen få spesialstudier for regionen, for eksempel Gro Stangelands arbeid fra 1996 om middelalderkirkene i regionen, Terje Larsens studier om gardsnavn i Gudbrandsdalen og Kolbjørn Skaares artikkel om myntfunn.

Det er lite fokus på nyere forskningsfelt i de nevnte bøkene, bl.a. er det gjort få mentalitetshistoriske undersøkelser i dalen. Hosar, Teigum og til dels Rugsveen har imidlertid omtalt dette i noen grad i sine kapitler om seinmiddelalderen. Hosar skriver en del om hvordan nedgangen virket inn på følelseslivet og ser de store gaveoverføringene til kirken for sjelehjelp og bønnehold samt mer bruk av "relikvier" som uttrykk for dette. Kildene er dessverre få til kunnskap om dette, men det lille som er, kan nok presses hardere og utnyttes bedre. Jeg etterlyser dessuten en utnyttelse av det utrykte diplomaterialet i Riksarkivet fra slutten av 1500-tallet. Forfatterne har stort sett holdt seg til det trykte materialet i *Diplomatarium Norvegicum I-XXIII* som slutter ca. 1570 og kildeserien *Norges RigsRegistranter* som begynner i 1580-årene.

Det er altså ikke presentert så mange nye problemstillinger om regionen Gudbrandsdalen på 14-1500-tallet siden Valen Sendstad utga sin bok i 1956. Det har i større grad vært en konsentrasjon om mindre regionale enheter som utgangspunkt for ny forskning. Det er derfor vanskelig å si noe om det har vært en identitetsoppfatning regionalt i landets hoveddalsføre i denne perioden. Mitt svar på spørsmålet: "Fanst det ein tydeleg identitet knytt til distriktet mellom Dovrefjell og Mjøsa?" må bli et nei for den perioden jeg snakker om. Forskningsresultatene som er presentert de siste årtier, viser hva som har skjedd i det enkelte prestegjeld, og slik jeg ser det, vågværingene og gausdølene synes å ha lite til felles i disse århundrene. Fåberg og til dels Gausdal kan nok i denne perioden like gjerne betraktes som ytterkanter av det kambrosilurske flatbygdområdet rundt Mjøsa med kornsikre gårder, bl.a. hørte Fåberg til Toten fogderi langt opp på 1800-tallet

Det som skjedde i seinmiddelalderen, var at Østlandet blir Norges mest innflytelsesrike landsdel gjennom framveksten av Oslo som landets nye sentrum i den alliansesituasjon som oppsto gjennom skandinaviske felleskonger fra 1319 av. Rikskongen hadde et behov for nærmere kontakt med utviklingen i Øresundområdet. Håkon Vs etablering av Akershus festning tidlig på 1300-tallet markerer denne maktforskyvningen. De gamle hovedlandsdelene i kystriktet Norge: Vestlandet og Trøndelag, fikk redusert innflytelse. Hele Østlandet ble etter hvert et stort len, et felles administrativt område, Akershus len, underlagt festningsherren på Akershus slott.

I denne utviklingen kan det synes som om de ulike delene av Gudbrandsdalen hadde ulike preferanser. De gamle veiforbindelsene i Ottadalen mot Vestlandet ble trolig svekket da ei bygd som Skjåk ikke lenger handlet til seg nødvendighetsvarer med horn og reinskinn som byttemiddel. I følge Hosar ble Skjåk ei rein jordbruksbygd med konsentrert bosetning på de beste, eldste og største gårdene sentralt i bygda. Godsmassen i Skjåk ble også noe endret da kirken ble en mektig jordeier i området. Den samme sørvendte orienteringen skjedde trolig også i Norddalen som tidligere hadde stor kommunikasjon mot Trøndelag. Hele dalen ble trukket sørover, bl.a. fordi Hamar-biskopene forsøkte å knytte regionen sterkere til seg helt fra slutten av 1300-tallet, trolig i en viss konkurranse med erkebiskopen og hans setessveiner i regionen. Hamar-biskopene avholdt på 1400-tallet hyppige visitaser i dalen og denne bispens omfattende jordegods i Gudbrandsdalen trakk dalens innbyggere mer og mer mot Hamar og Østlandet. Hele den nye strukturen på eiendomsmassen i seinmiddelalderens Gudbrandsdal, bl.a. med utenbygdsboende adelige eiere av store

godssamlinger,(et eksempel er Tre Roser-slekta på Grefsheim), knyttet dalen noe nærmere til bispesetene Hamar og Oslo.

Flere av de nyere bygdebøkene er også opptatt av de sosiale forhold i bygdene. Samtlige forfattere påpeker at det er blitt jevnere sosiale kår, og at det inntreffer en renessanse i det lokale rettsliv på tinget med bønder i rollene som lagrettemenn. Hosar og Teigum bruker mye plass på å skrive om lokale personer og forhold knyttet til enkeltbegivenheter, men beskrivelsene knyttes i hovedsak til grendene, ikke til dalen.

Det nye norske borgerskapet som vokste fram i Oslo på 14-1500-tallet ofte i konkurranse med hanseatene, fikk svært ofte kongelig støtte, bl.a. med å innta Hamar og sette bispen i fengsel i 1450-årene. I Hamar skjedde det derimot ikke noen fremvekst av et borgerskap som kunne overta biskopens gamle handelsdominans. Hamarbispens dominerende rolle i vareomsetningen i den gamle stiftstaden i hele middelalderen førte til at det ikke ble etablert noe borgerskap etter reformasjonen og Hamars byfunksjoner ble derfor gradvis avviklet etter 1537, slik professor Ragnar Pedersen har påvist i en nylig presentert studie. De nye osloborgerne fikk etter hvert med kongens velsignelse en fast hånd om omsetningen av diverse nødvendighetsvarer på hele det indre Østlandet. Det skjedde dessuten en kraftig vekst i handelen innenlands knyttet til markedene i Romsdalen og Grundset, etter hvert også på Røros, hvor dølene deltok med liv og lyst. Kristiania ble det store omsetningsstedet også for gudbrandsdølene, bl.a. ble store flokker med livdyr drevet til denne byen alt på 1500-tallet fra de fleste områdene i dalen. Et uttrykk for en slik drift er de mange eiendommene på Hedemarken og Romerike med navnet "Fribetan", dvs. bestemte steder driftene fra Gudbrandsdalen kunne overnatte på sin ferd mot markedet i Kristiania.

Som en oppsummering av en gjennomgang av den siste tids forskning om 14-1500-tallet i Gudbrandsdalen, vil jeg hevde at det er kommet frem sikrere viten om de forhold som Valen Sendstad omtalte i 1956. Det er imidlertid i de siste femti årene ikke påpekt noen tydelig identitet knyttet til distriktet mellom Dovrefjellet og Mjøsa, slik jeg kan se. Andreas Holmsens gamle påstand om utviklingen i dette tidsrommet holder fortsatt stikk, dvs. "Norge var i disse århundrene ikke et rike, men en samling med bygdelag". Gudbrandsdalen var i denne perioden langt på veg et ikke-eksisterende identitetsbegrep, kun et dalføre.

Litteratur:

Hans Hosar: Skjåk bygdebok, bind 1

Ivar Teigum: Bygdebok for Vågå og Sel, bind 1

Ragnar Øvrelid: Historia om Fron fram til 1940

Magne Rugsveen og Cæcilie Stang: Der veger møtes – Lillehammer og Fåberg's historie, bind 1

Lillehammer – By og bygd – gate og grend

Randi Andersen: Gausdal bygdebok, bind 2

Halvard Bjørkvik: Folketap og sammenbrudd 1350-1520 – Aschehougs Norges historie, bind 4

Hamar Historielags Årbok 2009